

Ιχνηλατώντας τις πολλαπλές ταυτότητες των αδελφών Μανάκια

Νικόλαος Σιώκης

Δρ. Ιστορίας Ελληνισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
siokisn@gmail.com

Abstract

The Manakia brothers of Aromanian origin, the famous photographers and pioneer filmmakers of the Balkans, are by general admission the most controversial figures of the early 20th century, and the different opinions about them have not yet found a point of convergence. During the period under review, the process of transition from the multi-ethnic and multicultural Ottoman Empire to the nation-states entailed for the Balkan states a challenge to create "national" subjects with the aim of homogenization in the context of the formation of an inward-looking framework of state operation, a permanent resistance in the face of national threats, which caused entrenchment in the defensive rejection of diversity. In this presentation, an attempt is made to investigate a series of questions that outline the social identity of the Manakia brothers, their attachment to the traditional local community, their inclusion in the national communities of their states of residence and their discriminatory treatment, the elements that determined their identity choices, the disregard of their cultural specificity, the silencing of the importance of their work in their place of origin, the attribution of "obligatory" cultural identities that they may never have claimed, their consideration as "anti-Greek", dangerous for national cohesion and their exclusion by Greek nationality, to confirm the views of theorists and historians dealing with the phenomenon of nationalism that identity is never fully formed, but is subject to a process of continuous evolution and renegotiation.

Keywords: Manakia, Aromanians, identity, nationality, Macedonia, Ottoman Empire, Balkans.

Οι βλαχικής καταγωγής αδελφοί Μανάκια, οι διάσημοι φωτογράφοι και πρωτοπόροι κινηματογραφιστές των Βαλκανίων, αποτελούν κατά γενική ομολογία τις πιο αμφιλεγόμενες προσωπικότητες των αρχών του 20ού αιώνα και οι διαφορετικές απόψεις που έχουν εκφραστεί γι' αυτούς, δεν έχουν βρει μέχρι σήμερα ένα σημείο σύγκλισης.

Παραβλέποντας τις όποιες εκτιμήσεις και αναφορές στην καλλιτεχνική και ιστορική αξία του φωτογραφικού και κινηματογραφικού τους έργου¹, στην παρούσα εισήγηση επιχειρείται η εξέταση των πολλαπλών

¹ Η φωτογραφική κληρονομιά των αδελφών Μανάκια, σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες έρευνες, αποτελείται από 18.513 αρνητικά, εκ των οποίων 7.115 είναι γυάλινες πλάκες. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται 10.952 πρωτότυπες φωτογραφίες και ένας μεγάλος αριθμός πρωτότυπων εγγράφων, άγνωστα στην πλειονότητα των ερευνητών που έχουν ασχοληθεί με τη ζωή και το έργο τους. Αυτά τα τεκμήρια καταγράφηκαν από τον Μίλτο Μανάκια το 1961 και στη συνέχεια αγοράστηκαν και παραδόθηκαν στο Ιστορικό Αρχείο των Βιτωλίων μετά τον θάνατό του το 1965, από τον γιό του Λεωνίδα Μανάκια. Η καταγραφή του αρχείου ξεκίνησε στις 9 Μαΐου 1961 και μέχρι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους είχαν τεκμηριωθεί και περιγραφεί 5.702 γυάλινες πλάκες. Το 1951 είχε προηγηθεί η παράδοση όλου του σωζόμενου κινηματογραφικού υλικού από τον Μίλτο Μανάκια στη Γιουγκοσλαβική Ταινιοθήκη, η οποία σε συνεργασία μαζί του θα αναλάμβανε την καταγραφή και τον σχολιασμό του σχετικού υλικού, υποψήφιοι αγοραστής του οποίου ήταν διάφοροι κρατικοί φορείς και ιδρύματα της χώρας. Η συμφωνία οδηγήθηκε σε τέλμα και το 1952 του επιστράφηκε μέρος του υλικού. Έτσι, τον Μάιο του 1954 εξουσιοδότησε το Αρχείο της Βορείου Μακεδονίας να ασκήσει τα νόμιμα δικαιώματά του προς τη Γιουγκοσλαβική Ταινιοθήκη. Το 1955 το Αρχείο εξαγόρασε το κινηματογραφικό υλικό των Μανάκια έναντι ποσού ενός εκατομμυρίου δηναρίων και το 1961 συμφωνήθηκε και η παραχώρηση των φωτογραφικών πλακών και ντοκουμέντων στο Ιστορικό Αρχείο Βιτωλίων. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1955 ο Μίλτος Μανάκια απαριθμήσε και τιτλοφόρησε τις 67 σωζόμενες ταινίες που γυρίστηκαν από τον αδελφό του (Χριστοδούλου, 1989, 144-146. Έξαρχος, 1991, 89-94. Τυτίι, 2004, 26-27. Σιώκης, 2012, 21-22. Jankuloski, 2017, 37). Πρόσφατα, τον Μάιο του 2022, στα πλαίσια του Προγράμματος Απειλούμενων Αρχείων που αποσκοπεί στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και στη διάχυση των αποτελεσμάτων στο ευρύ κοινό, η Βρετανική Βιβλιοθήκη επιχορήγησε τη ψηφιοποίηση και την τεκμηρίωση του συνόλου του Αρχείου των αδελφών Μανάκια με το ποσό των £46.300. Το πρόγραμμα τιτλοφορείται «*Time stands still: preserving the Manaki brothers' photographic legacy (EAP1470)*» και ολοκληρώνεται από το Τμήμα Βιτωλίων των Κρατικών Αρχείων της Βορείου Μακεδονίας το φθινόπωρο του 2024. Βλ. σχ. <https://doi.org/10.15130/EAP1470>. Στις 30 Αυγούστου 2023 με κρατική απόφαση η φωτογραφική Συλλογή 580 «Αδελφοί Μανάκια-Μπίτολα 1853-1964» κηρύχθηκε πολιτιστική κληρονομιά ιδιαίτερης σημασίας. Βλ. σχ. <https://blogs.bl.uk/endangeredarchives/2023/09/index.html> (ανάκτηση 11-11-2023).

ταυτοτήτων των αδελφών Μανάκια, έτσι όπως εκδηλώθηκαν σε μια περίοδο παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και διαμόρφωσης των αλυτρωτικών προσανατολισμών των εθνοτήτων της Βαλκανικής. Ήταν μια περίοδος μετάβασης από την θεοκρατική αυτοκρατορία στα κοσμικά έθνη-κράτη, η οποία συνεπαγόταν τη ριζική αλλαγή των όρων προσδιορισμού των κοινωνικών ταυτοτήτων, αλλά και την ανατροπή των μέχρι τότε κριτηρίων διάκρισης των εθνοθηρησκευτικών της ομάδων.

Η διαδικασία μετασχηματισμού από την πολυεθνική και πολυπολιτισμική Οθωμανική αυτοκρατορία στα έθνη-κράτη συνεπαγόταν για τους βαλκανικούς λαούς και μια πρόκληση δημιουργίας «εθνικών» υποκειμένων με απώτερο επιδιωκόμενο την ομογενοποίηση στα πλαίσια της διαμόρφωσης ενός εσωστρεφούς πλαισίου κρατικής λειτουργίας, μιας διαρκούς αντίστασης απέναντι σε εθνικές απειλές, που προκάλεσε την περιχαράκωση στην αμυντική απόρριψη της διαφορετικότητας.

Οι αδελφοί Μανάκια αποτέλεσαν έρμαια της μοίρας των Βαλκανικών κρατών εντός των οποίων βρέθηκαν εγκλωβισμένοι και τους αποδόθηκαν «υποχρεωτικές» εθνικές και πολιτισμικές ταυτότητες που ίσως οι ίδιοι δεν διεκδίκησαν ποτέ. Από την παλαιότερη γνωστή μέχρι την πιο σύγχρονη βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο τους² διαπιστώνεται ότι οι Μανάκια χαρακτηρίζονται άλλοτε Έλληνες, άλλοτε Ρουμάνοι, άλλοτε Σέρβοι και άλλοτε Σλαβο-Μακεδόνες και συχνά με τη χρήση παραπειστικών επιχειρημάτων θεωρείται ότι αποτελούν μέρος του βουλγαρικού, του αλβανικού ή ακόμη και του τουρκικού πολιτισμού³.

Βαθύτερη αιτία της παραποίησης των ταυτοτικών επιλογών τους αποτελεί αναμφίβολα το όψιμο ερευνητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη του βίου και του έργου τους υπό το πρίσμα πάντοτε της ιδεολογίας της εθνοφοροσύνης έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από τον Μεσοπόλεμο έως τις μέρες μας, με αποτέλεσμα την αναγκαστική διαπραγμάτευση

² Το σύνολο της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας για τους αδελφούς Μανάκια παρατίθεται κατά αύξουσα χρονολογική σειρά στο τέλος της παρούσας μελέτης.

³ Σποραδικές αναφορές εντοπίζονται στα παρακάτω έργα: Χριστοδούλου, 1989. Έξαρχος, 1991. Krstevski-Koška, Aleksov, et al. 1996. Stardelov, 2003. Τυτζί, 2004. Τυτζί, 2009. Özen, 2010. Popescu, 2001. Popescu, 2013. Jankuloski, 2017.

της ταυτότητας των υποκειμένων μόνο μέσα από κείμενα που έχουν συγγραφεί γι' αυτούς.

Οι μέχρι σήμερα βιογράφοι των αδελφών Μανάκια καταφεύγουν στην πλειονότητά τους στην εθνικιστική μεγαληγορία και ο καταρτισμός της εργοβιογραφίας τους αποτελεί πρόσφορο έδαφος για μια ποικιλόμορφη προπαγάνδα, καθώς και μια υστερόβουλη αποσιώπηση και προκλητική παραποίηση των αρχειακών δεδομένων, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Η στάση τους, ωστόσο, έναντι των εθνοτικών ομάδων που συνέθεταν το πολυπολιτισμικό ψηφιδωτό του μακεδονικού χώρου, που υπαγόταν ακόμα στην φθίνουσα Οθωμανική αυτοκρατορία, αποκαλύπτει ότι οι ίδιοι αντιμετώπιζαν ισότιμα όλες τις ομάδες των ανθρώπων των υπό ανάπτυξη εθνών απαλλαγμένοι από κάθε είδους βαλκανική εθνικιστική ιδεολογία, επενδύοντας στον εντοπισμό πελατών στους χώρους των κρατικών, κοινοτικών, θρησκευτικών και εκπαιδευτικών θεσμών, των κοινωνικών τάξεων, των επαγγελματιών και των συντεχνιών τους, αλλά και στους χώρους της καθημερινότητας της συλλογικής ζωής και καταγράφοντας κάθε έκφανση του βίου.

Προκειμένου να κατανοηθεί το φαινόμενο Μανάκια, είναι σημαντικό να ορίσουμε και να εξηγήσουμε κάποια πράγματα: την εθνικότητά τους, τον χαρακτήρα του Γιαννάκη και του Μίλτου και, βεβαίως, την χρονική περίοδο στην οποία έζησαν. Τα Βαλκανικά κράτη εφαρμόζοντας τη ρήση του Άγγλου φιλοσόφου Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes) «Μια αλήθεια που δεν είναι αντίθετη στο συμφέρον των ανθρώπων – ή σ' αυτό που τους ευχαριστεί– είναι καλοδεχούμενη από όλους»⁴, προσπαθούν να αποδείξουν –αλλά συνήθως ανεπιτυχώς– ότι οι αδελφοί Μανάκια ανήκουν στο δικό τους έθνος και ως εκ τούτου και στον πολιτισμό τους.

Οι Έλληνες τούς θεωρούν δικούς τους, αλλά αποσιωπούν το γεγονός ότι οι αδελφοί Μανάκια και ιδιαίτερα ο Γιαννάκης, γόννοι μιας ρουμανίζουσας οικογένειας της Αβδέλλας, είχαν ταχθεί στην υπηρεσία της

⁴ Θα την παραλληλίζαμε με τη γνωστή εκκλησιαστική φράση «Τα καλά και συμφέροντα ταις ψυχαίς ημών» ή την παροιμιακή φράση «Να νογάς και να βλογάς» (για αυτούς που ενεργούν ανάλογα με το συμφέρον τους).

ρουμανικής προπαγάνδας και στην έμπρακτη εφαρμογή των οραματισμών της. Ωστόσο, η εκ μέρους τους επιλογή υποστήριξης της ρουμανικής προπαγανδιστικής κίνησης δεν γνωρίζουμε αν εξυπηρετούσε κάποιες φιλοδοξίες και αν οφειλόταν σε ιδιοτέλεια ή στην ανάπτυξη μιας διαφορετικής ιδεαλιστικής αντίληψης. Η εξέλιξη των γεγονότων αποδεικνύει σαφώς ότι οι αδελφοί Μανάκια δεν ήταν οι ηγετικές εκείνες προσωπικότητες που διέθεταν τις ικανότητες να οργανώσουν σε βάθος και έκταση έναν τέτοιο εθνικιστικό οραματισμό, αλλά η όποια επιλογή τους, αναγκαστική ή βιοποριστική, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συμμετοχή της ίδιας της οικογένειάς τους στον ισχυρό ρουμανικό προπαγανδιστικό πυρήνα που είχε σχηματιστεί στην Αβδέλλα⁵.

Ας μην παραβλέπουμε το γεγονός ότι τρεις από τους “απόστολους” της ρουμανικής προπαγάνδας, ο μοναχός Αβέρκιος, ο Απόστολος Μαργαρίτης και ο Ιωάννης Μπαντραλέξης, και τόσοι άλλοι σημαίνοντες πρωταγωνιστές της κίνησης, όπως ο ιστορικός Ιωάννης Καραγιάννης και πολλά μέλη της οικογένειας Παπαχατζή, κατάγονταν από την Αβδέλλα και είχαν ταχθεί στο έργο του προσηλυτισμού των βλαχικών πληθυσμών με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ρουμανικής εθνότητας στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Ο Γιαννάκης, λοιπόν, μετά την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο ρουμανικό σχολείο της Αβδέλλας εγγράφηκε στο Ρουμανικό Λύκειο των Βιτωλίων κατά το σχολικό έτος 1890-1891. Κατά τη διάρκεια της εξάχρονης παραμονής του στα Βιτώλια εκδήλωσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη φωτογραφία και του δόθηκε η δυνατότητα να μυηθεί στα μυστικά της φωτογραφικής τέχνης από κάποιον φωτογράφο της πόλης⁶. Αποφοίτησε στις 21 Ιουνίου 1897 και το επόμενο σχολικό

⁵ Κατά το σχολικό έτος 1889-1890 στο ρουμανικό σχολείο της Αβδέλλας μαζί με τον Γιαννάκη και τον Μίλτο Μανάκια φοιτούσε και ο ξάδερφός τους Τάκης Γ. Μανάκια. Burada, 1890, 203-204.

⁶ Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Μιχαήλ Ζέγκα, που εργάστηκε ως μαθητευόμενος στο ατελιέ των αδελφών Μανάκια, ο Γιαννάκης διδάχθηκε τη φωτογραφική τέχνη από κάποιον Τούρκο των Ιωαννίνων, ονόματι Nezir. Πιθανολογείται, ωστόσο, ότι μαθήτευσε δίπλα σε κάποιον φωτογράφο των Βιτωλίων, καθώς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν στην πόλη αρκετά φωτογραφικά στούντιο, μεταξύ των οποίων εκείνα των Λάζαρου Κερμελέ, Anastas Lozancev και Γεωργίου Λιόντα. Jankulowski, 2017, 41.

έτος (1897-1898) δίδαξε στο ρουμανικό σχολείο στο Τσερνέσι (σημ. Ελατοχώρι) Ζαγορίου. Σε αναφορά που έστειλε στις 29 Αυγούστου 1897 ο σχολικός διευθυντής Βιτωλίων Ιωάννης Τσιούλη προς τον Γενικό Επιθεωρητή των Ρουμανικών Σχολείων των Βαλκανίων Απόστολο Μαργαρίτη, εξέφραζε την πεποίθηση ότι οι απόφοιτοι του Ρουμανικού Λυκείου Ιωάννης Μανάκια και Στέφανος Χατζή (από Κλεισούρα) έπρεπε να προταθούν για συνέχιση των σπουδών τους στην Παιδαγωγική Σχολή του Câmpulung της επαρχίας Argeș.

Στις 18 Φεβρουαρίου ή σύμφωνα με άλλες πηγές στις 29 Μαρτίου 1898 ο Γιαννάκης άνοιξε το φωτογραφικό του ατελιέ στα Ιωάννινα, στο οποίο λίγους μήνες αργότερα συνεταιρίστηκε με τον αδελφό του Μίλτο⁷. Έκτοτε, για μια περίπου οκταετία, προσλήφθηκε και ως καθηγητής Καλλιγραφίας και Σχεδίου στη Ρουμανική Εμπορική Σχολή (1887) της πόλης με μηνιαίο μισθό 80 χρυσά εικοσόφραγκα (Cordescu, 1906, 61, 203, 248, 306).

Απόρροια της επαγγελματικής δραστηριοποίησης του Γιαννάκη Μανάκια στο Ρουμανικό Γυμνάσιο Ιωαννίνων ως καθηγητή καλλιγραφίας και σχεδίου, της συμμετοχής του ως φωτογράφου σε όλες τις εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα στο Ρουμανικό Προξενείο της πόλης, που εγκαινιάστηκε στις 12 Ιουλίου 1904, αλλά και της εμπλοκής του σε προσηλυτιστικές ενέργειες στα βλαχοχώρια της Ηπείρου, υπήρξε μια σειρά δημοσιευμάτων του ελληνικού τύπου της εποχής με μειωτικούς χαρακτηρισμούς για το πρόσωπό του: «Ως κατακλείδα της τελετής εθεώρησεν αξιοπρεπές ο κ. Βαδεάνος να καλέση και τον χιμπαντζήν Μανάκια τον φωτογράφον Κουτσόβλαχον όπως φωτογραφήση εν συμπλέγματι τους κεκλημένους του»⁸. Έναν χρόνο αργότερα το όνομα του Γιαννάκη συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των ηθικών αυτουργών, που πρωτοστάτησαν στις ραδιουργίες των ρουμανιζόντων της Βωβούσας το Πάσχα του 1905 και απαίτησαν να ψαλεί η ακολουθία της Ανάστασης στα ρουμανικά: «[...] κατά την Κυριακήν του Πάσχα [26 Απριλίου] οι

⁷ Σύμφωνα με έγγραφα που διασώθηκαν από τον Μίλτο, κατά τη χρονική περίοδο 1898-1912 λήφθηκαν 1.893 φωτογραφίες σε 78 διαφορετικές περιοχές των Βαλκανίων. Jankuloski, 2017, 41.

⁸ Εφημ. Ο Πύρρος, φ. 585/23-7-1904.

εν Βωβούση ολιγάρι[θμοι] οπαδοί των, καθ' οδηγίας των αχρείων τούτων, επετέθησαν κατά των Βλαχοφώνων συγχωριανών των επιμένοντες να ψαλή η ακολουθία της Αναστάσεως Ρωμουνιστί! Επήλθεν εννοείται σύρραξις [...]. Ειδοποιηθείσης της Αρχής εστάλη στρατιωτική δύναμις επαρκής, ήτις ήγαγεν ενταύθα τους ταραξίας Ρωμουνίζοντας εν όλω επτά τον αριθμόν. Συγχρόνως συνελήφθησαν οι ενταύθα ηθικοί αυτουργοί επιθεωρηταί και είς φωτογράφος και διδάσκαλος του ενταύθα Ρωμουνικού Σχολείου [...]⁹ και «Μετά το άγγελμα της εν Βοβούση διαταράξεως της ησυχίας εν αυτή τη Εκκλησία υπό τινων Κουτσοβλάχων, [...] ο Οσμάν πασάς Γ.Δ. Ιωαννίνων [...] απεφάσισεν να τιμωρήση αμειλίκτως τους ταραξίας προς παραδειγματισμόν, συγχρόνως δε καλέσας δύο Κουτσοβλάχους παρεπιδημούντας εν Ιωαννίνοις ως επιθεωρητάς των ρωμανικών σχολείων εν Ηπείρω! διέταξε την απέλασιν αυτών εις τα πατρίδας των Βέρροϊαν και Καστορίαν. Προς τούτοις δε και εις δύο μεμονωμένους εις τας ενεργείας των, του μεν ως φωτογράφου Αβδελιώτου, του δε ως διδασκάλου της τουρκικής εκ Βέρροϊας απηγορευθή η εν Ιωαννίνοις διαμονή και ήδη βρίσκονται εν Αθήναις [...]¹⁰ και «Σήμερον δε την πρωϊαν οι δύο επιθεωρηταί οικτροί την φυσιογνωμίαν και οικτρότεροι την περιβολήν ωφθήσαν επι γηραιάς τινος σεσαθρωμένης οδοιπορικής αμάξης και υπό την συνοδείαν εφίππων χωροφυλάκων αγόμενοι δια μέσης αγοράς εις εξορίαν. Κατόπιν δε τούτων είποντο προς την αυτήν διεύθυνσιν δι' άλλης οδοῦ και δύο άλλα όργανα της προπαγάνδας εκ των μάλλον ενοχοποιημένων είς διδάσκαλος και είς φωτογράφος»¹¹.

Η ένταση της προπαγάνδας και οι απροκάλυπτες προσηλυτιστικές ενέργειες των οργάνων της που διήγειραν σκάνδαλα, ταραχές και φυλετικές έριδες ανάμεσα στους κατοίκους των βλαχικών οικισμών, είχαν ως συνέπεια τη διάδοση συκοφαντιών, την υποκίνηση συγκρούσεων και τη συρροή επεισοδίων στις κοινότητες της Πίνδου. Η άσκηση τρομοκρατίας ένθεν και ένθεν εκδηλωνόταν με εκδιώξεις, δολοφονίες, λεηλασίες

⁹ Εφημ. Φωνή της Ηπείρου, φ. 622/6-5-1905.

¹⁰ Εφημ. Ο Πύρρος, φ. 106/6-5-1905.

¹¹ Εφημ. Αγών, φ. 321/12-5-1905.

και καταστροφές, με χαρακτηριστικότερη την πυρπόληση της Αβδέλλας στις 26 Οκτωβρίου του 1905 από το σώμα του Σαρμανιώτη Μακεδονομάχου οπλαρχηγού καπετάν Αρχούδα (Γεωργίου Λιπιντάτου, 1856-1906) «ένεκα του φυλετικού ανταγωνισμού και των πιέσεων» που υφίσταντο οι κάτοικοι της Σαμαρίνας από συμμορία ρουμανιζόντων της Αβδέλλας¹². Το γεγονός καταγράφηκε από τους ίδιους τους Μανάκια σε μια πανοραμική φωτογράφιση της κατεστραμμένης γενέτειράς τους, αλλά και της ίδιας της πατρικής οικίας τους, την οποία ανακατασκεύασαν το 1908 (Τιτζίι, 2004, 17-18, Τιτζίι, 2009, 41-44). Επί του παρόντος, θα πρέπει να γίνει λόγος και για την ανεξακρίβωτη μέχρι σήμερα συμμετοχή των Μανάκια στα αλυτρωτικά εθνικιστικά κινήματα. Η γνωστή φωτογραφία του Μίλτου μεταξύ άλλων ενόπλων ανδρών, τραβηγμένη το 1903 σε κάποια απόμερη τοποθεσία της Πίνδου, είναι ενδεικτική της συμμετοχής του σε κάποιο ανταρτικό σώμα ρουμανιζόντων και όχι Μακεδονομάχων, που δρούσε στην ευρύτερη περιοχή¹³.

Τα γεγονότα αυτά και η απόρριψη από τις τουρκικές αρχές του αιτήματος παράτασης της άδειας λειτουργίας του φωτογραφείου τους στα Ιωάννινα σε συνδυασμό με τα συχνά ταξίδια του Γιαννάκη στα Βιτώλια στις αρχές του 20ού αιώνα, τους οδήγησαν στην ίδρυση ενός φωτογραφικού ατελιέ στην πόλη, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του στις 8 Δεκεμβρίου 1905. Σύμφωνα με ένα πιστοποιητικό που παραχωρήθηκε στις 19 Νοεμβρίου 1919 από την Societătea de Cultură Macedo-Română (Εταιρεία Μακεδο-Ρουμανικού Πολιτισμού), από το 1907 έως το 1916 ο Γιαννάκης Μανάκια εργάστηκε ως καθηγητής Σχεδίου-Καλλιγραφίας στο Ρουμανικό Λύκειο Βιτωλίων.

¹² Εφημ. *Εμπρός*, φ. 9948/30-10-1905. Εφημ. *Σκριπ*, φ. 9954/5-11-1905. Εφημ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 645/11-11-1905. Τον Ιούλιο του 1905 είχε προηγηθεί η δολοφονία τεσσάρων ρουμανιζόντων της Αβδέλλας από το σώμα του Έλληνα Μακεδονομάχου καπετάν Βέργα (Πέτρου Μάνου, 1871-1918). Εφημ. *Εμπρός*, φ. 3158/5-8-1905. Εφημ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 635/2-9-1905. Τσόντος-Βάρδας, 2003, 180.

¹³ Ο ρόλος του Μίλτου στον Μακεδονικό Αγώνα δεν είναι αποσαφηνισμένος ολότελα. Οι Σλαβο-Μακεδόνες τον θεωρούν μέλος της «Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης» (ΕΜΕΟ), η οποία εξυπηρετούσε τους σκοπούς της Βουλγαρίας για την «αυτονόμηση της Μακεδονίας». Πρβλ. Χριστοδούλου, 1989, 59-62, Έξαρχος, 1991, 96, 187-188.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και πιο συγκεκριμένα στα 1916 και στα 1917 τα Βιτώλια βομβαρδίστηκαν και μεταξύ των 3.000 κτιρίων που καταστράφηκαν εν μέρει ή εξ ολοκλήρου, συμπεριλαμβανόταν και το φωτογραφικό ατελιέ των αδελφών Μανάκια.

Στα 1919, μετά την επιστροφή του Γιαννάκη από το Πλόβντιβ (Φιλιππούπολη) όπου είχε εξοριστεί, οι δύο αδελφοί προχώρησαν στην ανακατασκευή και επαναλειτουργία του φωτογραφείου τους, αλλά η ζήτηση της φωτογραφίας είχε υποχωρήσει σημαντικά λόγω της λειτουργίας ενός μεγάλου αριθμού φωτογραφείων στην πόλη των Βιτωλίων και της μεταπολεμικής εξαθλίωσης του πληθυσμού. Η μείωση της πελατείας οδήγησε τους Μανάκια στην αναζήτηση νέων επιχειρηματικών διεξόδων με την προβολή ταινιών σε έναν ιδιόκτητο υπαίθριο χώρο στο κέντρο της πόλης από τον Αύγουστο του 1921 και στην ανέγερση ενός κινηματογράφου δύο χρόνια αργότερα (1 Δεκεμβρίου 1923)¹⁴.

Παρά την θεώρηση των αδελφών Μανάκια ως «ανθελλήνων» επικίνδυνων για την εθνική συνοχή και την εξαίρεσή τους από τον ενοποιημένο ελληνισμό¹⁵, ο Γιαννάκης αποφάσισε να επιστρέψει στην Ελλάδα για οικονομικούς (οφειλές, δάνεια, πτώχευση, κατασχέσεις) και πρακτικούς λόγους στα τέλη της δεκαετίας του '30 και να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, όπου παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του, αρχικά εργαζόμενος ως καθηγητής της Ρουμανικής Εμπορικής Σχολής της πόλης και μετέπειτα συνταξιοδοτούμενος από το ρουμανικό κράτος¹⁶. Το 1931 ή σύμφωνα με άλλες εγκυρότερες πηγές στις 8 Ιανουαρίου 1935 ο γιος του Δημήτριος ξεκίνησε τη φοίτησή του στην Αστική Ρουμανική

¹⁴ Ο χώρος αυτός λειτούργησε με κάποιες μικρές διακοπές (περίοδοι μίσθωσής του σε ιδιώτες) μέχρι το 1939, έτος κατά το οποίο καταστράφηκε ολοσχερώς από πυρκαγιά που ξέσπασε στην καμπίνα προβολών. Χριστοδούλου, 1989, 123-127. Έξαρχος, 1991, 71-80. Σιώκης, 2012, 21.

¹⁵ Παρόλου που πολλοί ερευνητές επιμένουν να αναφέρουν ότι οι Μανάκια είχαν ελληνική υπηκοότητα, η έρευνα του αρχείου τους αποκαλύπτει ότι διατηρούσαν τη ρουμανική υπηκοότητα μέχρι το τέλος της ζωής τους.

¹⁶ Αντίστοιχη συνταξιοδοτική μέριμνα του ρουμανικού κράτους υπήρχε προς όλους τους εκπαιδευτικούς των ρουμανικών σχολείων της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Βαλκανικής εν γένει. Țircomnicu 2020, 181-183. Țircomnicu, 2024, σποραδικά.

Σχολή Θεσσαλονίκης, παρά την άγνοια της ρουμανικής λογοτεχνικής γλώσσας¹⁷.

Οι αδελφοί Μανάκια θεωρείται ότι ανήκουν επίσης στον αλβανικό πολιτισμό, όχι σαφώς γιατί η μητέρα τους Λούσια είχε αλβανικές ρίζες, αλλά επειδή στα 1909 φωτογράφισαν το Συνέδριο της Δίβρης (Dibër/Dibra), που απέβλεπε στην υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου για την αλβανική γλώσσα, και επειδή είχαν μια ευρεία πελατεία επιφανών Αλβανών.

Αντίστοιχα, θεωρούνται κομμάτι του σερβικού πολιτισμού, γιατί φωτογράφισαν την περίοδο που η Σερβία κατείχε τη σημερινή Βόρεια Μακεδονία. Μεταξύ άλλων είχαν φωτογραφίσει Σέρβους πρόξενους, στρατηγούς, απλούς στρατιώτες και εκπαιδευτικούς, καθώς και τον Σέρβο βασιλιά Αλέξανδρο Καραγιώργη, ο οποίος τους ανακήρυξε επίσημους φωτογράφους της αυλής του το 1929 (Τζιτζί, 2004, 44. Σιώκης, 2012, 21).

Αλλά και οι δεσμοί τους με τον βουλγαρικό πολιτισμό σχετίζονται σαφώς με τη βουλγαρική κατάληψη των Βιτωλίων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1915-1916) και την πόλη του Πλόβντιβ (Φιλιππούπολη), όπου ο Γιαννάκης παρέμεινε εξόριστος (υπό εγκλεισμό και συνεχή επιτήρηση) για ένα χρονικό διάστημα τριών ετών (1916-1919), κατηγορούμενος για παράνομη οπλοκατοχή και κατασκοπεία¹⁸. Τα όπλα εντοπίστηκαν από τις βουλγαρικές αρχές στον χώρο του ατελιέ και είχαν συγκεντρωθεί εκεί από τον Μίλτο μετά την αποχώρηση του Σερβικού στρατού, για να χρησιμοποιούνται στις φωτογραφίσεις στο στούντιο.

¹⁷ Καρπός του γάμου του Γιαννάκη Μανάκια με την Αναστασία Χατζή Ηλία, που σύμφωνα με το τυπωμένο στα ρουμανικά προσκλητήριο τελέστηκε στα Βιτώλια στις 3/16 Ιουλίου 1922 στη ρουμανική εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Απεβίωσε στις 14 Ιανουαρίου 1948 σε ηλικία 21 ετών και τάφηκε στο ρουμανικό νεκροταφείο στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής Νεαπόλεως. Χριστοδούλου 1989, 55-56. Έξαρχος 1991, 35. Τζιτζί, 2004, 6. Για το ρουμανικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης βλ. Χρυσόχοου, 1951, 121. Rodriguez, 1996.

¹⁸ Η κατηγορία της κατασκοπείας στηριζόταν στον εντοπισμό αρκετών αεροφωτογραφιών που οι Μανάκια είχαν πραγματοποιήσει κατά παραγγελία ενός Γερμανού αξιωματικού. Χριστοδούλου 1989, 113. Έξαρχος, 1991, 99. Τζιτζί, 2004, 37. Σιώκης, 2012, 20. Jankuloski, 2017, 42, 45.

Παρόλο που δεν ήταν Ρουμάνοι, πρόσκειντο, ωστόσο, φιλικά περισότερο προς τη Ρουμανία, γιατί ακριβώς από αυτή είχαν δεχθεί τη μεγαλύτερη συμπαράσταση. Οι δεσμοί τους με το ρουμανικό κράτος υπήρχαν ήδη από τη γέννησή τους και διήρκεσαν μέχρι τη συνταξιοδότηση του Γιαννάκη. Θα πρέπει μάλιστα να αναφερθεί ότι έλαβαν τον πρώτο τους τίτλο ως επίσημοι φωτογράφοι της βασιλικής αυλής του βασιλέως Καρόλου Α΄ της Ρουμανίας και εξέθεσαν τα έργα τους στη Μεγάλη Έκθεση του Βουκουρεστίου το 1906. Είχε προηγηθεί, στις 10 Μαΐου του ίδιου έτους, η βράβειυσή τους με επετειακό μετάλλιο από το Υπουργείο Εξωτερικών της Ρουμανίας για τα υψηλά καλλιτεχνικά τους επιτεύγματα στον χώρο της φωτογραφίας (Τσιτζί, 2004, 42, 54-57. Σιώκης, 2012, 21). Από την αλληλογραφία που διατηρείται στο αρχείο της Εταιρείας Μακεδο-Ρουμανικού Πολιτισμού διαπιστώνεται ότι ο Γιαννάκης διατηρούσε σχέσεις και με επιφανή της μέλη, στα οποία στα 1906-1907 πρότεινε την αγορά 250 Μακεδο-Ρουμανικών Εθνογραφικών Άλμπουμ, που θα τύπωνε στο Παρίσι στα 1907¹⁹.

Σε μεγάλο βαθμό θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ανήκουν και στον τουρκικό πολιτισμό και την ιστορία του, καθώς γεννήθηκαν και πέρασαν τα νεανικά τους χρόνια στο Οθωμανικό κράτος. Ξεκίνησαν την ενασχόλησή τους με τη φωτογραφία εκείνη ακριβώς την περίοδο, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η πλέον αξιόλογη και δημιουργική της ζωής τους. Υπήρξαν μάρτυρες των μεγάλων αναταραχών στους κόλπους της αυτοκρατορίας και οπτικοί χρονογράφοι της πτώσης της. Μεταξύ άλλων, φωτογράφησαν και τα γεγονότα που συνδέονται με το Νεοτουρκικό Κίνημα του 1908 και κινηματογράφησαν το αριστουργηματικό τους έργο, την άφιξη του σουλτάνου Μεχμέτ Ρεσάντ Ε΄ το 1911, ο οποίος τους ανακήρυξε επίσημους φωτογράφους της αυλής του (Τσιτζί, 2004, 43. Σιώκης, 2012, 21).

¹⁹ Η Εταιρεία προέβη στην αγορά 400 αντιτύπων και έτσι ο Γιαννάκης εξασφάλισε το χρηματικό ποσό που απαιτείτο για το ταξίδι του στο Παρίσι και το Λονδίνο, όπου παρήγγειλε την εκτύπωση των άλμπουμ και αγόρασε την κινηματογραφική κάμερα. Τσιτζί, 2004, 40-41. Σιώκης, 2012, 21. Țircomicu, 2019, 4. Țircomicu, 2024, σποραδικά.

Αναμφίβολα, ωστόσο, ο Γιαννάκης και ο Μίλτος Μανάκια ανήκουν στα Βαλκάνια, ενόσω αποτελούν μέρος και της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, και μπορούν να χαρακτηριστούν Βαλκάνιοι πολίτες με την πιο θετική έννοια του όρου (Χριστοδούλου, 1989, 149. Έξαρχος 1991, 163-164, σημ. 51, Τυτζί, 2004, 85. Νόλλας, 2017, 154.). Οι χαρακτηριστές τους περιγράφονται με σαφήνεια μέσα από ένα ανέκδοτο που ο Μίλτος συνήθιζε να λέει: «Ο Γιαννάκης αγόρασε ένα κιβώτιο. [...] Σε εμφανές σημείο, υπήρχε μια σχισμή για την τοποθέτηση μιας κάρτας, με σκοπό την αναγραφή του ονόματος του κατόχου. Αλλά, εκτός από το όνομα που γράφτηκε με καλλιγραφικά γράμματα, ο αδελφός μου έγραψε και τα ακόλουθα: “Θεέ μου, ας μην πεθάνω πριν το γεμίσω. Γιαννάκης”. Όταν το διάβασα, συμπλήρωσα ακριβώς από κάτω: “Θεέ μου, ας μην πεθάνω πριν τα ξοδέψω. Μίλτος”» (Jankuloski, 2017, 39).

Θα κλείσω την εισήγησή μου, αντιγράφοντας το κείμενο μιας καρτολίνας με το οποίο ο Λεωνίδας Μανάκια²⁰ απευθυνόταν στους γονείς του σε άπταιστα βλάχικα και ταχυδρομήθηκε από την πόλη Στάρτσεβο στα Βιτώλια στις 11 Αυγούστου 1943: *Vrute tata și mama, Asanzâ u luai cartia avuastrâ cu futugrafili și multu mi hârsii, câ di multu nu aviam hâbari. Cașu aua nu ari, ama aestâ la mini tora agonia adratâ, și cara va hibâ adratu va ni da. Altâ carti s’ nu ni pitreți câ marțâ va ghinu ili tâ prânzu ili siara. Aua chiolu i multu bunu, auartati iaram Panciova la Bioscop [...]»²¹.*

Πρόκειται για ένα ακόμη αποδεικτικό στοιχείο ότι στην οικογένεια Μανάκια καλλιεργείτο ένας ιδιότυπος βλαχικός εθνικισμός, ο οποίος είχε τα ερείσματά του στην ταύτισή τους περισσότερο με την τοπική κοινότητα και κουλτούρα και λιγότερο με το εθνικό κέντρο ή το έθνος-

²⁰ Ο Λεωνίδας ήταν γιος του Αλέκου Δαούκα και είχε υιοθετηθεί από τον Μίλτο Μανάκια και τη σύζυγό του Βασιλική.

²¹ Μτφρ. Αγαπητέ πατέρα και μητέρα, Σήμερα έλαβα το γράμμα σας με τις φωτογραφίες και χάρηκα πολύ, γιατί για πολύ καιρό δεν είχα νέα σας. Τυρί εδώ δεν έχει, αλλά αυτή η αγωνία τώρα μου δημιουργήθηκε, και όταν φτιαχτεί θα μου δώσει. Άλλο γράμμα να μη μου στείλεις, γιατί την Τρίτη θα έρθω ή το μεσημέρι ή το βράδυ. Εδώ ο καιρός είναι πολύ καλός, προχθές ήμουν στο Πάντσεβο στο Bioscop [...]. KABM-TB, Συλλογή 580 «Αδελφοί Μανάκια-Μπίτολα 1853-1964», τεκμήριο 2.580.1.128/187, καρτολίνα του Λεωνίδα Μανάκια προς τους γονείς του, Στάρτσεβο 11 Αυγούστου 1943.

κράτος όπου εγκαταβίωναν²². Αυτή η προσήλωσή τους στην παραδοσιακή τοπική κοινότητα, διαφαίνεται πρωτίστως κατά την πρώτη περίοδο της δραστηριοποίησής τους και μέχρι το 1912 περίπου, κατά την οποία φωτογραφίζουν και κινηματογραφούν Βλάχους από όλους τους οικισμούς της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Οφείλουμε μάλιστα να διευκρινίσουμε ότι οι όποιες παραποιήσεις, παρανοήσεις και αποσιωπήσεις των βιογράφων των αδελφών Μανάκια και όσων ασχολήθηκαν με το έργο τους, έχουν τις προεκτάσεις τους μέχρι τις μέρες μας, με αποτέλεσμα μια ανυπόστατη και άνευ πειστικών επιχειρημάτων προσπάθεια απόδοσης εθνικής ταυτότητας στους Μανάκια, η οποία παρερμηνεύει την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα και εξυπηρετεί σε μέγιστο βαθμό σκοπιμότητες των σύγχρονων εθνικών κρατών.

Στα πλαίσια της αδιάσπαστης πολιτισμικής συνέχειας, της εθνικής ομοιογένειας και των ποικίλων συνεπειών της αναγνώρισης τους ως μελών των χωρών όπου διέμεναν, το σπουδαίο έργο των αδελφών Μανάκια αποσιωπήθηκε, καθώς υπονόμει την εθνική αυτογνωσία, προκαλούσε ρήγματα στον κορμό της εθνικής ομάδας και παρήγαγε ένα αίσθημα απειλής για τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και τις εθνικές ιδιαιτερότητες.

Η ανεκτίμητη καλλιτεχνική και ιστορική αξία του έργου των Μανάκια υφίσταται μέχρι τις μέρες μας την προσαρμογή στην προκρούστεια κλίνη της εθνικιστικής ιδεολογίας των Βαλκανικών κρατών, που είτε διεκδικούν τους δύο αδελφούς ως τέκνα τους είτε αποσιωπούν την αβδελλιώτικη καταγωγή τους, παραγνωρίζοντας το ότι οι Μανάκια γεννήθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στο πολυεθνικό περιβάλλον της οθωμανικής Ηπείρου και Μακεδονίας, φωτογραφίζοντας αδιάκριτα

²² Τα διαφορετικά επίπεδα στα οποία συγκροτούνταν οι συλλογικές ταυτότητες των χριστιανών των Βαλκανίων στη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν η οικογένεια, η γειτονιά, η τοπική κοινότητα, η επαρχία, η περιφέρεια ή η θρησκευτική κοινότητα. Οι τοπικές κοινότητες χαρακτηρίζονταν γενικά από 1) την έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ τους και την ανάπτυξη ενός ιδιότυπου αυτοχθονισμού ή έντονου τοπικισμού, 2) την πολιτιστική απομόνωση από τους κυρίαρχους Οθωμανούς και από τη Δυτική Ευρώπη και 3) την ανάπτυξη του λαϊκού πολιτισμού. Σιγανού, 2016, 105-106.

Έλληνες, Τούρκους, Ρουμάνους, Σλάβους, Αλβανούς, μακεδονομάχους, αντάρτες, κομιτατζήδες, πολιτικούς, στρατιωτικούς, προσωπικότητες όλων των χώρων και απλούς ανθρώπους της βαλκανικής υπαίθρου και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να απαιτούμε σήμερα να επεδείκνυαν ελληνική, ρουμανική ή σλαβική εθνική συνείδηση στην τόσο ρευστή εποχή που έζησαν. Σε μια εποχή βίαιων εθνικών αντιπαραθέσεων οι επαγγελματίες Μανάκια εμφανίζονται εθνικά ουδέτεροι, κινούμενοι με άνεση και ευχέρεια μεταξύ των διαφορετικών ομάδων που συνέθεταν τον εθνοτικά πολύμορφο πληθυσμό της Μακεδονίας των αρχών του 20ού αιώνα.

Πανοραμική άποψη της Αβδέλλας από καρτ ποστάλ των Μανάκια.

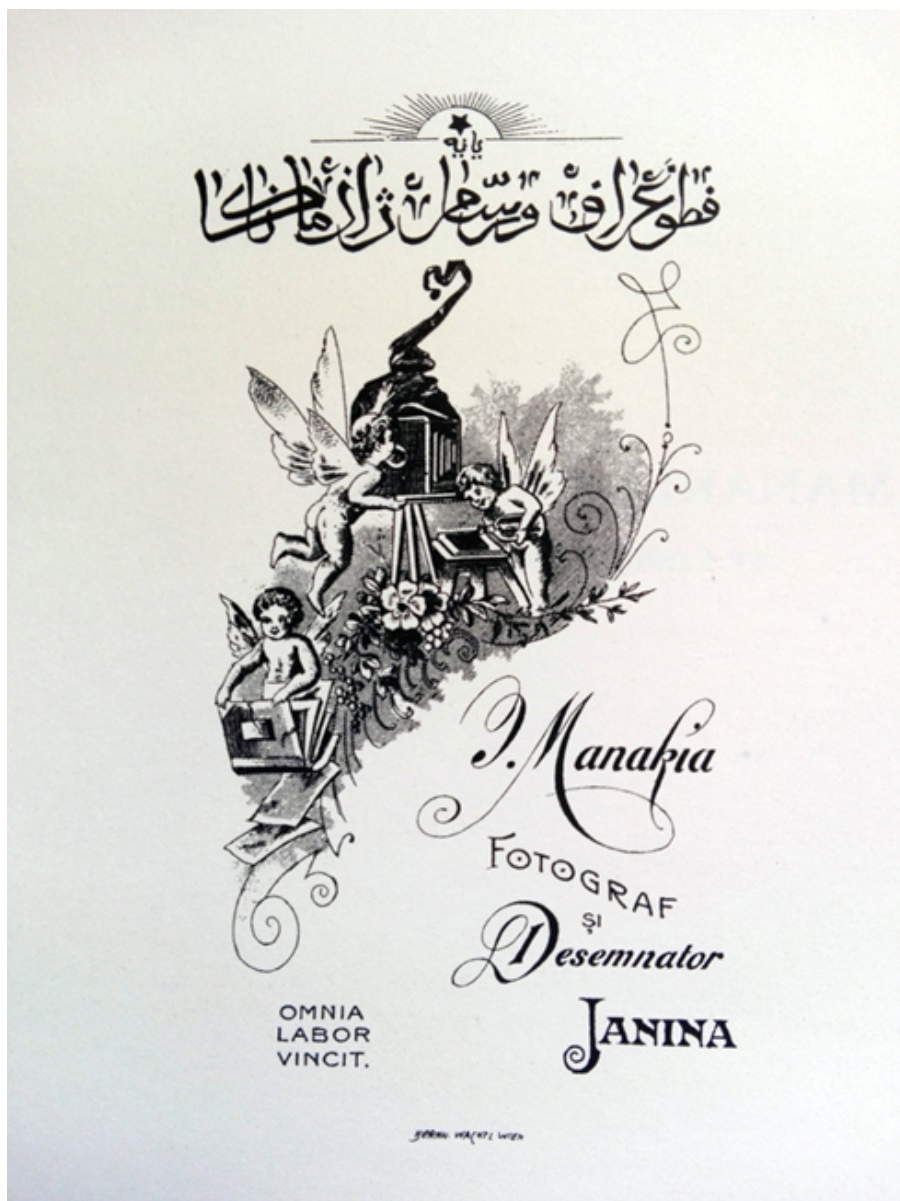
Φέρει λεζάντα γραμμένη στα ρουμανικά:

«Κοινότητα Αβδέλλας (Αμπέλλας). Βρίσκεται στις πλαγιές του όρους Όρλιακα (Όρη Πίνδου) το κέντρο του Μακεδο-ρουμανικού πολιτισμού. Πατρίδα του πατρός Αβερκίου και του Απ. Μαργαρίτη. Μεγάλο μέρος της πυρπολήθηκε από Έλληνες αντάρτες στις 23 Οκτωβρίου 1905».

Οι αδελφοί Μανάκια με τεχνίτες κατά την κατασκευή
του φωτογραφικού στούντιο, Βιτώλια 1904

Toate aceste
FOTOGRAFII
sau fost luate la fata locului
de
Fratii Manakia*
FOTOGRAFII
CURTII REGALE ROMANE.
Monaster (Bitolia)
TURCIA

Ο οπισθότυπος των φωτογραφιών του ατελιέ
του Γιαννάκη Μανάκια στα Ιωάννινα

Η οικογένεια Μανάκια στην ομώνυμη βρύση της Αβδέλλας, 1913

Ο κινηματογράφος των αδελφών Μανάκια στα Βιτόλια

Οι αδελφοί Μανάκια μετρούν τις εισπράξεις
από τον κινηματογράφο τους στα Βιτώλια, 1923

ΦΟΝΟΣ ΡΟΥΜΑΝΩΝ ΕΝ ΑΒΔΕΛΛΑ

ΑΙ ΝΕΑΙ ΡΟΥΜΑΝΙΚΑΙ ΣΥΚΟΦΑΝΤΙΑΙ

ΤΙ ΑΠΕΔΕΙΞΑΝ ΑΙ ΑΝΑΚΡΙΣΕΙΣ

ΠΟΙΟΙ ΗΣΑΝ ΟΙ ΦΟΝΕΥΘΕΝΤΕΣ

Χθες ναι ειδήσεις εκ Μακεδονίας αναγγέλλουσιν ότι εις τὸ χωρίον Ἀβδέλλα ἐνεκὰ προσωπικῶν ἀντεκδικήσεων ἐφρονέθη ὑπὸ συγχωρίων τοῦ ὀ. Ἀπόστολος Πάππος, φανατικὸν ὄργανον τῆς Ρουμανικῆς προπαγάνδας ἐκδιείξων τοὺς συμπατριώτας του καὶ ἀπειλῶν αὐτοὺς συχνὰ διὰ καταδικάσεων. Ἐκός δὲ τούτου διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἐφρονέθη καὶ ὁ γαμβρὸς του.

Ἐπωφεληθέντες ἐν τούτοις τῆς εὐκατερίας οἱ Ρουμανίζοντες ἔκριναν κελὸν νὰ ἐπιρριψῶσι τὸν φόνον τούτων εἰς τὰ ἑλληνομακεδονικὰ σώματα.

Εὐτυχῶς αἱ διεξαχθεῖσαι ἀνακρίσεις ἀπέδειξαν ὅτι ὁ φόνος τοῦ Πάππου εἶχε διαπραχθῆ ὑπὸ συγχωρίων τοῦ ἐνεκα προσηγυμένων ἁφορισμῶν, οὐδὲ ἕκτος δὲ ἑλληνομακεδονικοῦ σώματος εἶχε φανῆ πρὸς τὰ μέρη ἐκεῖνα.

Εφημερίδα *Εμπρός*, 31 Ιουλίου 1905

ΠΥΡΠΟΛΗΣΙΣ

ΤΗΣ ΡΟΥΜΟΥΝΙΖΟΥΣΗΣ ΑΒΔΕΛΛΑΣ

(Ἰδιαιτερον τηλεγράφημα τοῦ «*Εμπρός*»)

ΤΡΙΠΚΑΛΑ, 29 Ὀκτωβρίου. —

Ἀνεκδινώθη ἐνταῦθα παρ' ἀνθρώπου σήμερον ἑλθόντος, ἐκ Γρεβενῶν, ὅτι τὴν νύκτα τῆς παρελθούσης Τετάρτης ἐπυρπολήθησαν 60 οἰκίαι ἐν Ἀβδέλλᾳ.

Ἡ πυρπόλησις ἀνηγγέλη τὴν ἐπομένην εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν Γρεβενῶν παρὰ τῶν κατοίκων τῆς Ἀβδέλλας δι' ἐπιστολῆς. Τὴν πυρπόλησιν ἀποδίδουσιν εἰς συγχωρίους αὐτῶν ὡς ἐκ τῆς ἐπικρατούσης μεταξὺ τῶν κατοίκων σφοδρᾶς διαμάχης καὶ ἔχθρας. Κατὰ τὴν σπειρῆν τῆς πυρπολήσεως αἱ κάτοικοι ἀντελήφθησαν ἀνθρωπὸν ἐξερχόμενον τοῦ χωρίου ἐν τάχει.

ΑΝΤΕΚΔΙΚΗΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΡΟΥΜΑΝΙΚΟΝ ΠΙΣΕΣΘΝ

Ο ΑΡΧΟΥΔΑΣ ΠΥΡΠΟΛΩΝ

ΟΓΔΟΗΚΟΝΤΑ ΟΙΚΙΑΣ

ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ

ΤΡΙΠΚΑΛΑ, 4 Νοεμβρίου. (Τηλεγρ. τοῦ «*Σκριπ*».) Ἀσφαλῆς εἰδήσεις ἐκ Σαμάρινης βεβαιοῦσι ὅτι ἐνεκα τοῦ φιλετουοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῶν οὐ κατὰ τὴν ἔνα κομπούλας ὑπὸ συμμορίας ἀποτέλουμένης ἐκ ρουμανίζοντων καταγομένων ἐκ Ἀβδέλλας ὁ ἐκ Σαμάρινης καταγόμενος Ἀρχοῦδας μετέβη μετ' ἄλλων εἰς Ἀβδέλλας καὶ ἐπυρπόλησε ὀγδοήκοντα οἰκίας, μετ' ὅ ἐπετέθη κατὰ τοῦ Ἐπιρβολίου, τοῦ ὁποῦ κατόπιν συμπλοκῆς, καὶ ἦν ἐφρονέθησαν τρεῖς κίττιοι αὐτοῦ, ἔλαυσε τὸ σχολεῖον, τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν μικρὴν βιβλιοθήκην.

Ἐν ἀνωτέρω εἰδήσειν μετ' ἐπέθεκε τηλεγραφικῶς πρὸς ἡμερῶν ὁ ἐν Ἐπιρβλίῳ συντάκτης τοῦ «*Σκριπ*».

Εφημερίδες *Εμπρός*, 30 Ὀκτωβρίου 1905

καὶ *Σκριπ*, 5 Νοεμβρίου 1905

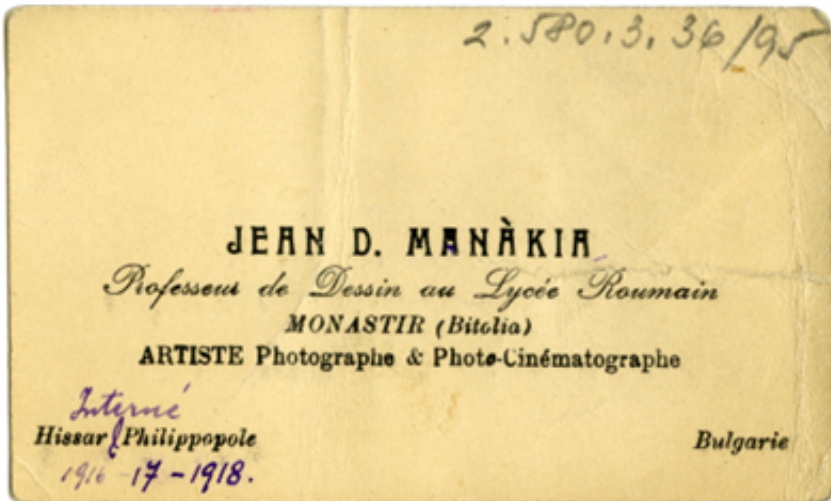
Η πυρπολημένη Αβδέλλα στα 1905

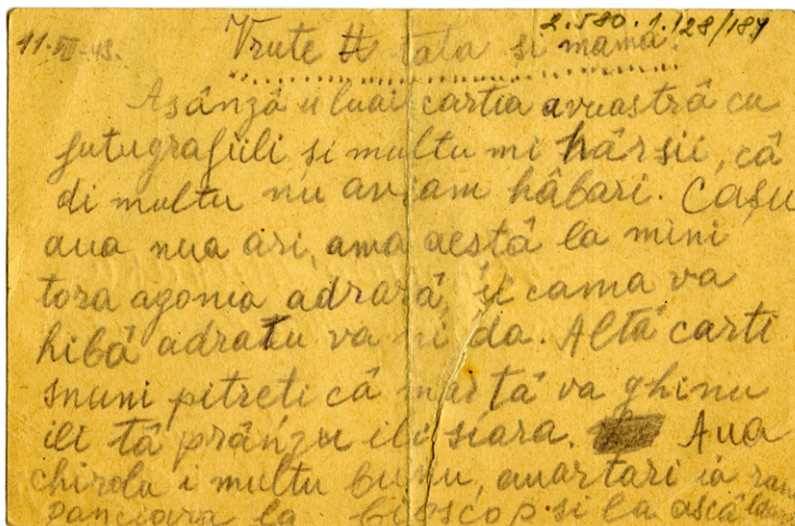
Στιγμιότυπο από την κηδεία των ρουμανιζόντων Τόλη Πάππα, Στέργιου Τ. Πάππα και Κωστάκη Πουλιαρέου, Αβδέλλα 23 Ιουλίου 1905

Ο σουλτάνος Μεχμέτ Ρεσάντ με αξιωματικούς του στα Βιτώλια, 1911

Η επαγγελματική κάρτα του Γιαννάκη Μανάκια

Η καρτολίνα του Λεωνίδα Μανάκια προς τους γονείς του, γραμμένη σε άπταιστα βλάχικα και ταχυδρομημένη από το Στάρτσεβο στα Βιτώλια στις 11 Αυγούστου 1943

Πηγές

Κρατικά Αρχεία Βορείου Μακεδονίας-Τμήμα Βιτωλίων (Κ.Α.Β.Μ.-Τ.Β.), Συλλογή 580 «Αδελφοί Μανάκια-Μπίτολα 1853-1964», τεκμήριο 2.580.1.128/187, καρτολίνα του Λεωνίδα Μανάκια προς τους γονείς του, Στάρτσεβο 11 Αυγούστου 1943.

Εφημερίδες Αγών, Εμπρός, Ο Πύρρος, Σκριπ και Φωνή της Ηπείρου

Βιβλιογραφία

- Έξαρχος, Γ. (1991). *Αδελφοί Μανάκια, πρωτοπόροι του κινηματογράφου στα Βαλκάνια και το «Βλαχικόν ζήτημα»*, Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Νόλλας, Καμ. (2017). Κιβωτός εικόνων. Με αφορμή τα πάθη που εγείρει το έργο των αδελφών Μανάκια, *Φωτογράφος* 245 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2017), 154.
- Rodriquez, J. (1996). Η ιστορική διαδρομή της Νεάπολης, στο: Συλλογικό, *50 χρόνια Δήμος Νεάπολης (1946-1996). Ο τόπος, η ιστορία, οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη: Δήμος Νεάπολης.
- Σιγανού, Ά. (2016). *Από το έθνος-κράτος στην εθνική ταυτότητα. Ελληνικός εθνικισμός και Ελληνική εθνική ταυτότητα*, Αθήνα.
- Σιώκης, Ν. Δ. (2012). *Ενδυμασία και κοινωνία στην Κλεισούρα Καστοριάς. Μελέτη βασισμένη σε φωτογραφικά τεκμήρια (τέλη 19ου –ά μισό 20ού αιώνα)*, Θεσσαλονίκη.
- Τσόντος-Βάρδας, Γ. (2003). *Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1905*, τ. Α', Γ. Πετσίβας (εις.-επιμ.-σχολ.), Αθήνα: Πετσίβα.
- Χριστοδούλου, Χρ. (1989). *Τα φωτογενή Βαλκάνια των Αδελφών Μανάκη*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Χρυσόχοου, Αθ. Ι. (1951). *Η Κατοχή εν Μακεδονία: η δράσις της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*, σειρά Εθνική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Burada, Th. T. (1890). *Cercetari despre școalele Românesci din Turcia, Bucuresci*.

- Cordescu, M.-V. (1906). *Istoricul Școalelor Române din Turcia, Sofia și Tur-tucaia din Bulgaria și al Seminarilor de limba română din Lipsca, Viena și Berlin*, București.
- Jankuloski, R. (2017). *Manaki. Prikazna vo sliki – Manaki. Une histoire en images / A story in pictures*, Skopje: Makedonski Centar za Fotografija.
- Krstevski-Koška, Al., Aleksov, I. et al. (1996). *Tvoreštvo na Braќata Manaki*, Matica Makedonska: Arhiv na Makedonija, Skopje.
- Özen, S. (2010). *Rethinking the Young Turk Revolution: Manaki brothers still and moving images*, Master Thesis, Boğaziçi University, Istanbul.
- Popescu, I. (2001). *Privește! Frații Manakia*, Martor VI – 2001 Supliment, București: Muzeului Țăranului Român.
- Popescu, I. (2013). *Privește! Frații Manakia*, ed. a 2-a, rev., București: Martor.
- Stardelov, I. (2003). *Manaki*, Skopje: Kinoteka na Makedonija.
- Țîrcomnicu, Em. (2020). Documente referitoare la dosarul de pensionar al lui Ioan D. Manakia, στο: Ad. Stoicescu (coord.), *Racursi-uri etnologice. In honorem Silviu Angelescu*, București: Editura Universității din București.
- Țîrcomnicu, Em. (2024). *Ioan D. Manakia în documente din arhiva Societății de Cultură Macedo-Română (1906-1948)*, București: Editura Etnologică.
- Țuțui, M. (2004). *Frații Manakia sau Balcanii mișcători – Manakia Bros or the Moving Balkans*, București: Arhiva Națională de Filme-Cinematica Română / Centrul Național al Cinematografiei.
- Țuțui, M. (2009). *Frații Manakia și imaginea Balcanilor*, București: Noi Media Print.

Ηλεκτρονικές πηγές

<https://blogs.bl.uk/endangeredarchives/2023/09/index.html> (ανάκτηση 11-11-2023).

<https://doi.org/10.15130/EAP1470> (ανάκτηση 11-11-2023).

Η μέχρι σήμερα γνωστή βιβλιογραφία για τον βίο και το έργο των αδελφών Μανάκια, ταξινομημένη κατά αύξουσα χρονολογική σειρά:

- Bl. Drnkov, Our First Film Reporter, The Life and Work of Milton D. Manakis, trans. Vesna Maslovarik, *Filmska Revija* 1 (1951) [re-published in *Kinotečen Mesečnik* 6 (Juni 1977), 57-68].
- D. Dimitrovski-Takec, *Manaki i Bitola*, Rabotničkiot Univerzitet “Krst P. Misirkov”, Bitola 1975.
- Χρ. Κ. Χριστοδούλου, Γρεβενιώτες οι... πρωτοπόροι του ελληνικού κινηματογράφου. Άγνωστα στοιχεία στο φως της δημοσιότητας, εφημ. *Μακεδονία*, φ. (11-12-1977), 5-6.
- D. Osmanli, Prvot kinematografski zograf na Balkanot, *Kinotečen Mesečnik* 15 (1979), 6-13.
- D. Kosanovikj & V. Petkovski, Zboruvaat za Milton Manaki, *Kinotečen Mesečnik* 15 (1979), 14-17.

- D. Osmanli, Milton Manaki – Prvot kinematografski zograf na Balkanot, *Razgledi* g. XXII, br. 4 (April 1980), 319-328.
- P. Konstantinov, *Braka Manaki: prilog kon nivniot život i delo*, Mlad Borec, Skopje 1982.
- Z. Zdraveva-Maretik, Tipovi na svetilki vo Bitola (spored fondot na Milton Manaki), *Zbornik na Trudovi* 4-5 (1983/84), 197-216.
- Leonid Manaki: Milton osnovopoložnik na našata kinematografija (Razgovorot go vodeše Tomislav Osmanli), *Ekran*, XIV, 694, Skopje, 2.III.1984, 42-44.
- Σωτ. Μυστακίδης, Γιάννης και Μίλτος Μανάκας. Δύο πρωτοπόροι του βαλκανικού κινηματογράφου, *Μακεδονική Ζωή* 235 (Δεκέμβριος 1985), 43-46.
- P. Konstantinov, Al. Krstevski, B. Nonevski, M. Pančevski, Il. Petruševa, *Braka Manaki: pioneri na filmot na Balkanot – Les frères Manaki: pionniers du cinema balkanique – The Manaki brothers: pioneers of film-making in the Balkans*, Kinoteka na Socijalistička Republika Makedonija, Skopje 1986.
- Χρ. Χριστοδούλου, *Τα φωτογενή Βαλκάνια των Αδελφών Μανάκη*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κ. Σταματίου, Η «ανακάλυψη» των Μανάκη και το ανεξόφλητο γραμμάτιο, *Ο παρατηρητής* 11-12 (Μάρτιος-Ιούνιος 1989), 16-17.
- Χρ. Χριστοδούλου, Οι πατέρες της εβδομης τέχνης στα Βαλκάνια, *Ο παρατηρητής* 11-12 (Μάρτιος-Ιούνιος 1989), 18-33.
- G. Konstantinov, Brakata Manaki za fizičkata kultura, *Zbornik na Trudovi* 9 (1989), 69-71.
- I. Stardelov, Majstorot Mihajlo Zega – životopis dostoen za istorija (za Mihajlo zega, fotograf i sorabotnik na brakata Manaki), *Kinopis* 3.2 (1990), 12-20.
- Γ. Έξαρχος, Γιαννάκης και Μίλτος Μανάκας, *Στοχαστής* (Μάρτιος 1990), 53-55.
- Γ. Έξαρχος, *Αδελφοί Μανάκια, πρωτοπόροι του κινηματογράφου στα Βαλκάνια και το «Βλαχικόν ζήτημα»*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1991.

- Il. Petrușeva, İlk Türk filmini çeken sinemacılar, *Tombak* (Novembre-Décembre 1994), 28-29.
- Il. Petrușeva, Yanaki ve Milton Manaki kardeşlerin 1911 'de çektiği filmler, *Tombak* (Mars-Avril 1995), 64-65.
- B. Evren, İlk Türk Filmini Çeken Yanaki ve Milton Manaki Kardeşler, *Pazar Postası* (8 July 1995).
- Τα Βαλκάνια με το βλέμμα των Μανάκια, *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, Κυριακή 2 Ιουνίου 1996.
- Al. Krstevski-Koška, I. Aleksov e.a., *Tvoreštvo na Braќata Manaki*, Matica Makedonska: Arhiv na Makedonija, Skopje 1996.
- *Αδελφοί Μανάκια, Πρωτοπόροι της εικόνας στα Βαλκάνια*, CD-ROM εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997.
- *Manastir'da İlân-i Hürriyet 1908-1909. The Proclamation of Freedom in Manastir. Fotoğrafçı Manakis Biraderler. The Manakis Brothers, Yapı Kredi Yayınları*, ed. Roni Margulies, İstanbul 1997.
- I. Stardelov, Preservation of Manaki Brothers Film Heritage, *Journal of Film Preservation* 54 (1997), 27-30.
- T. Osmanli, Kniga na predubeduvanja i protivrečnosti, *Kinopis* 17.9 (1997), 21-30.
- I. Stardelov, Balkanskite “slikari na svetlinata” vo temninata na istorijata (kon monografijata “Tvoreštvo na braќata Manaki”), *Kinops* 17.9 (1997), 11-20.
- M. Cucui, Novi fakti vo vrskite na braќata Manaki so Romanija, *Kinopis* 17.9 (1997), 31-38.
- I. Stardelov, Trajna zaštita na filmskoto nasledstvo na braќata Manaki, *Kinopis* 17.9 (1997), 39-44.
- M. Chernenko, *Makedonskijot Film*, Kinoteka na Makedonija, Skopje 1997.
- G. Trenchovski, *Orbis Pictus, Makedonskata Filmska I TV-rezhija i drugi tekstovi*, ed. Magor, Skopje 2001.
- I. Popescu, *Privește! Frații Manakia*, ed. Muzeului Țăranului Român, Martor VI – 2001 Supliment, București 2001.

- B. Nonevski, *The Development and the Permeating of the Balkan National Cinematographies in the Period from 1895 to 1945*, Kinoteka na Makedonija, Skopje 2003.
- N. Lako, *Igrata na albanskata filmska slika (1895-1945)*, στο: B. Nonevski (ed.), *Razvojoj i proniknuvanjeto na balkanskite natsionalni kinematografii vo periodot od 1895 do 1945 godina*, Kinoteka na Makedonija, Skopje 2003, 192-223.
- N. Monceau, *Le mythe des origines. Quelques éléments de réflexion sur la naissance du cinéma national en Turquie*, στο: B. Heyberger et S. Naef (ed.), *La multiplication des images en pays d'Islam : de l'estampe à la télévision xviii-xxie siècle*, Actes du colloque *Images: fonctions et langages. L'incursion de l'image moderne dans l'Orient musulman et sa périphérie. Istanbul, Université du Bosphore 25-27 mars 1999*, Istanbuler Texte und Studien, Band 2, Ergon Verlag, Würzburg 2003, 199-206.
- I. Stardelov, *Manaki*, Kinoteka na Makedonija, Skopje 2003.
- Φ. Λαμπρινός, *Κινηματογραφικές απαρχές. Τα πρώτα βήματα του Ελληνικού κινηματογράφου*, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τομ.6 «*Η Εθνική ολοκλήρωση (1909-1922)*», Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, 213-224.
- *Αβδέλλα & Αδελφοί Μανάκια – Avdella & The Manakia Brothers*, Κοινότητα Αβδέλλας Νομού Γρεβενών, εκδ. «έλλα», Λάρισα 2004.
- M. Tuțui, *Frații Manakia sau Balcanii mișcători – Manakia Bros or the Moving Balkans*, ed. Arhiva Națională de Filme-Cinematoteca Română / Centrul Național al Cinematografiei, București, 2004.
- A. Sidovska, *Brakata Manaki i Bitola*, *Zbornik na Trudovi* 15 (2004), 71-82.
- B. Nonevski, *Kino Manaki*, Kinoteka na Makedonija, Skopje 2005.
- Άγγ. Ρούβας, Χρ. Σταθακόπουλος, *Ελληνικός Κινηματογράφος. Ιστορία-Φιλμογραφία-Βιογραφικά. Α΄ Τόμος 1905-1970*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, 8-11.
- S. Abadžieva, *Brakata Janaki i Milton Manaki – The Brothers Janaki i Milton Manaki*, *Golemoto Staklo* 19/20 (2005-2006), 7-19.

- Ö. Şeyben, Türkiye’de İlk Kez Manaki Kardeşlerin Çektiği Filmler ve Fotoğraflar, *Sinematürk* 2 (2006), 22-29.
- Λ. Λινάρδου, Μια βόλτα στο «σύγχρονο εικονικό μουσείο». 1906-2007: Σκηνές απ’ τη ζωή του ελληνικού ντοκιμαντέρ, περ. *Μοτέρ* 4 (Μάρτιος-Απρίλιος 2007), 50-55.
- L. Andonovska, N. Georgievski e.a., *Značajni ličnosti za Bitola – Distinguished people for Bitola*, NUUB “Sv. Kliment Ohridski” – Bitola, Opština Bitola, Bitola 2007, 123-126.
- *Fotografijata i Filmot na ročvata na Makedonija. Prilozi za istražuvanje na istorijata na kulturata na ročvata na Makedonija*, kn. 16, Skopje 2007.
- Ν. Θεοδοσίου, Οι πρώτες κινηματογραφικές λήψεις στην Ελλάδα, περ. *Μοτέρ* 5 (Μάιος-Ιούνιος 2007), 60-61.
- M. Tuțui, *Orient Express: filmul românesc și filmul balcanic*, ed. Noi Media Print, București 2008, 111 -126.
- J. K. Cowan, Fixing National Subjects in the 1920s Southern Balkans: Also an International Practice, *American Ethnologist* 35.2 (May 2008), 338-356.
- Ν. Μπιλιλής, Οι κινηματογραφιστές της Θεσσαλονίκης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Μαρτυρίες-Ντοκουμέντα, *Θεσσαλονίκη* 7 (2008), 325-332.
- Μ. Αρκολάκης, *Ελληνικός Κινηματογράφος (1896-1939). Συγκρίσεις σε ευρωπαϊκό και μεσογειακό πλαίσιο. Τρόποι παραγωγής και διανομής, διδακτορική διατριβή*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, 2009.
- S. Mladenovski, λήμματα Manaki Janaki και Manaki Milton, *Makedonska Enciklopedija* 2 (M-Š), Skopje 2009, 907.
- N. Mitrovikj, *Fotografijata kako istorisko svedoshtvo za gradot Ohrid vo periodot 1913-1991 godina*, Magisterski trud, Univerzitet “Sv. Kiril I Metodij”, Filosofski Fakultet, Skopje 2009.
- M. Tuțui, *Frații Manakia și imaginea Balcanilor*, ed. Noi Media Print, București 2009.
- A. Mitrikeski, *Teorija i praktika na dokumentarniot film*, Doktorska disertacija, Univerzitet “Sv. Kiril I Metodij”, Fakultet za Dramski Umetnosti, Skopje 2010.

- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση Β/θμιας Εκπ/σης Ν. Ιωαννίνων, 7^ο Γυμνάσιο Ιωαννίνων, *Με το φακό των αδελφών Μανάκια – À travers l'objectif des frères Manakia – With the eyes of the Manakia brothers*, Ιωάννινα 2010.
- S. Özen, *Rethinking the Young Turk Revolution: Manaki brothers still and moving images*, Master Thesis, Boğaziçi University, Istanbul 2010.
- J. Nandriş, The Social Being of the Aromâni; the Vlachs of the Balkans and their predilection for the Book, στο: *Travaux de Symposium International le Livre. La Roumanie. L'Europe, Tome 4: la quatrième section: Latinite Orientale*, Bibliothèque Métropolitaine Bucarest, Bucarest 2011, 1-30.
- S. Özen, Balkanların İlk Sinemacıları mı? Manaki Biraderler, *Toplumsal Tarih* 219 (2012), 60-67.
- Β. Νικόπουλος, *Γρεβενά, Ογδόντα χρόνια φωτογραφίες, 1895-1975*, Αθήνα 2012, 505.
- Ν. Δ. Σιώκης, *Ενδυμασία και κοινωνία στην Κλεισούρα Καστοριάς. Μελέτη βασιμμένη σε φωτογραφικά τεκμήρια (τέλη 19ου – α' μισό 20ού αιώνα)*, Θεσσαλονίκη 2012.
- I. Popescu, *Privește! Frații Manakia*, ed. a 2-a, rev., ed. Martor, București 2013.
- I. Stardelov, Directors Who Changed the History of the Balkan (interviewed by Burçak Evren & Bariş Saydam), *Hayal Perdesi* 37 (Kasım – Aralık 2013), 128-131.
- D. Kaya, Kırık Bir İlk Hikâyesi: Türk Sinemasının 100. Yılına Dair, *Sineline: Sinema Araştırmaları Dergisi* 5.2 (2014), 113- 120.
- G. Mademli, Archiving Balkan History: The Films of the Manakia Brothers, *The London Film & Media Reader* 4 (2014), 152-162.
- I. Stardelov, *Balkanların Işık Ressamları: Manaki Kardeşler*, Kinoteka na Makedonija, Skopje 2014.
- V. Petreska, Family Memory and Phtography, στο: M. Pavlovski (ed.), *Cultural Memory: Conference Proceedings, Skopje, 5-7 September 2013 / Kul'turnaja Pamjat': Doklady Konferencii, Skop'e, 5-7 Sentjabrja 2013 / Kulturna Memorija: Zbornik na Trudovi, Skopje, 5-7 Septemvri 2013*, v. 1 / t. 1, Kn. MI-AN, Skopje 2014, 17-25.

- St. Lascu, M. Zidaru, G. Lascu, *Românii Balcanici (Aromânii și Meglenoromânii) în Arhivele Naționale Britanice (1850-1950)* Societatea de Cultură Macedo-Română, București 2016, 3, 101-102.
- R. Jankuloski, *Manaki. Prikazna vo sliki – Manaki. Une histoire en images / A story in pictures*, Makedonski Centar za Fotografija, Skopje 2017.
- M. Tuțui, *The Visual Heritage of Manakia Bros. in the Balkan Countries, Türkiye Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler Konferansı XVIII “Sinema ve Sinema”*, Istanbul, November, 2017.
- Καμ. Νόλλας, Κιβωτός εικόνων. Με αφορμή τα πάθη που εγείρει το έργο των αδελφών Μανάκια, *Φωτογράφος* 245 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2017), 154.
- Β. Νικόπουλος, *Γρεβενά, Φωτογραφικά ντοκουμέντα και τεκμήρια, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 2018, 366-367.
- G. Trenčovski, *Kinestetični Narativi*, Univerzitet za audiovizuelni umetnosti –Evropska filmska, teatarska i tancova akademija – Skopje - Pariz - Esen – Rotterdam, Skopje 2018.
- A. Ozuar, *Istorija na Turskiot Film od nemata era (1895-1922)*, *Kinopsis* 53/54(29) (2018), 82-88.
- I. Stardelov, *Festival posveten na brakata Manaki. Brakata Janaki i Milton Manaki – Balkanskite slikari na svetlinata*, στο: Vl. Lj. Angelov (ed.), *40 IFFK Braka Manaki / ICFE Manaki Brothers*, Kinoteka na Republika Severna Makedonija, Skopje 2019, 7-18.
- Al. Manojlovski, *Bitolskite Evrei niz fotoobjektivot na Brakata Janaki i Milton Manaki*, *Glasnik* 63, 1-2 (2019), 141-161.
- Em. Țîrcomnicu, *Documente referitoare la Albumul etnografic macedo-român. Tipuri, porturi și localități ale aromânilor*, publicat de Ianaki Manakia la Paris în anul 1907, *Anuar Institutului de Etnografie și Folclor, serie nouă* 30 (2019), 213-229.
- Em. Țîrcomnicu, *Corespondența lui Jean Voinescu cu Societatea de Cultură Macedo-Română în legătură cu achiziția albumului „Macedonia”*, στο: Elena Rodica Colta (coord.), *Istorie, cultură, identitate*, Editura Etnologică, București 2020, 253-266.

- Em. Țîrcomnicu, Documente referitoare la dosarul de pensionar al lui Ioan D. Manakia, στο: Ad. Stoicescu (coord.), *Racursiuri etnologice. In honorem Silviu Angelescu*, Editura Universității din București, București 2020, 181-195.
- A. Grgić, 'Regions of unthought' – the danger and the freedom of filmarchiving and (trans) national film heritage in the Balkans, *Studies in Eastern European Cinema*, 11:2 (2020), 119-139.
- B. Saydam, Manaki Kardeşler: Balkanların Hafızası, στο: *Osmanlı'da Sinematografın Yolculuğu (1895-1923) - The Cinematograph's Odyssey in the Ottoman Empire (1895-1923)*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, 74-87.
- Β. Νικόπουλος, Γρεβενά, Πόλη του Μόχθου, 1904-1993, *Μαρτυρίες*, Θεσσαλονίκη 2022.
- A. Grgić, *Early Cinema, Modernity and Visual Culture. The Imaginary of the Balkans*, Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022.
- G. Stojanovski, M. Durlova, D. Gjorgievski, I. Hadjievaska, *140 godini od ragjanjeto na Milton Manaki (1882-2022)*, Državen Arhiv na Republika Severna Makedonija-Oddelenie Bitola, Bitola 2022.
- D. Gjorgievski, Kamera 300. Od rabotilnicata na Alfred Darling i Brajtonskata škola do bitolskoto depo, *Makedonski Arhivist XXVII*, 31-32 (2022), 81-90.
- G. Stojanovski, M. Durlova, D. Gjorgievski, Zastanato vreme. Čuvajki ja fotografskata ostavina na brakata Manaki, *Makedonski Arhivist XXVII*, 31-32 (2022), 117-120.
- I. Hadjievaska, Postapkata za prepoznavanje na arhivskiot materijal kako kulturno nasledstvo od isklučitelno značenje: Fond 580 „Braka Manaki – Bitola 1853 – 1964“ kako prv nacionalen slučaj, *Makedonski Arhivist XXVII*, 31-32 (2022), 121-128.
- L. Bedeni, *Janaki & Milton Manaki*, Ministria e Kulturës e Republikës së Shqipërisë - Muzeu Kombëtar i Fotografisë "Marubi" - Arkiva e Shtetit e Republikës së Maqedonisë së Veriut - Departamenti i Manastirit, Shkodër 2023.
- M. Durlova, G. Stojanovski, *Lica i mesta – Odbrani etnografski fotografii od Brakata Manaki / Faces and places – Selected ethnographic photographs*

from the Manaki Brothers, NU Centar za Kultura – Bitola, Državen Arhiv na Republika Severna Makedonija-Oddelenie Bitola, 53-ti Republički Festival na Narodni Pesni i Igri „Ilindenski Denovi“ Bitola, Bitola 2023.

- M. Guštin, The Manaki Brothers. The Chroniclers of the “Third” Europe, *Panoptikum* 30 (2023), 11-32.
- Γιάννης και Μίλτος Μανάκια. Τα πρόσωπα πίσω από τον φακό / Yiannis and Miltos Manakia. People behind the lens, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα και της Νεότερης Ιστορίας της Μακεδονίας & Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2023.
- Στ. Καβαλλιεράκης, Ο ξανακερδισμένος χρόνος των αδελφών Μανάκια, *Τα Νέα Σαββατοκύριακο – Βιβλιοδρόμιο*, 27-28 Μαΐου 2023, 76-77.
- Em. Țîrcomnicu, Ioan D. *Manakia în documente din arhiva Societății de Cultură Macedo-Română (1906-1948)*, Editura Etnologică, București 2024.